

ОЦІНКА ПОТЕНЦІАЛУ КЛАСТЕРОФОРМУВАННЯ
ТА НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ІНФРАСТРУКТУРИ КЛАСТЕРУASSESSMENT OF THE CLUSTERING POTENTIAL AND DIRECTIONS
OF THE CLUSTER INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT

Стаття присвячена визначенню потенціалу регіонів, перспективних до створення кластерів. Проведено оцінку потенціалу кластеризації видів економічної діяльності «Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство» та «Переробна промисловість» в регіонах України за 2016 рік. За отриманими результатами визначено групу регіонів з найбільш привабливими економічними передумовами для створення кластерних об'єднань. Надано рекомендації щодо створення елементів інфраструктури як напрямку ефективного розвитку кластерів в провідних галузях економіки регіонів.

Ключові слова: регіон, галузь, потенціал кластеризації, центри інформаційної та фінансової підтримки.

Стаття посвящена определению потенциала регионов, перспективных для создания кластеров. Проведена оценка потенциала кластеризации видов экономической деятельности «Сельское хозяйство, лесное хозяйство и рыбное хозяйство» и «Перерабатывающая промышленность» в регионах Украины за 2016 год. По полученным резуль-

татами определена группа регионов с наиболее привлекательными экономическими предпосылками для создания кластерных объединений. Предоставлены рекомендации по созданию инфраструктуры как направления эффективного развития кластеров в ведущих секторах экономики регионов.

Ключевые слова: регион, отрасль, потенциал кластеризации, центры информационной и финансовой поддержки.

The article is devoted to determining the potential of regions that are promising for the creation of clusters. The potential of clustering such types of economic activities as "Agriculture, Forestry and Fisheries" and "Processing Industry" in the regions of Ukraine for 2016 is assessed. According to the results obtained, a group of regions with the most attractive economic preconditions for creating cluster associations is identified. Recommendations on the creation of infrastructure as an area for the effective development of clusters in the leading sectors of the economy of regions are given.

Key words: region, industry, clustering potential, information and financial support centers.

УДК 336.71:338.13

Завадська Д.В.

к. е. н., доцент кафедри
банківської справи
Одеський національний
економічний університет

Постановка проблеми. З метою забезпечення сталого розвитку економіки України необхідним є перехід до інноваційної моделі, яка характеризується вищою продуктивністю праці, використанням сучасних технологій та сприяє підвищенню диверсифікації економіки. Світовий досвід стимулювання інноваційного розвитку демонструє широкий набір інструментів сприяння інноваційній діяльності, передбачає відмову від традиційної промислової політики та застосування кластерного підходу до організації виробництва. Основною перевагою кластерної моделі економіки є комплексність досягнення цілей економічної політики (промислової, регіональної, соціальної, зовнішньоекономічної, науково-технічної та інноваційної політики, а також політики розвитку малих та середніх підприємств), що сприяє забезпеченню підвищення рівня економічної безпеки держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню у сфері кластеризації в реальному секторі економіки присвячено праці провідних українських вчених, таких як, зокрема, О. Амоша, П. Бубенко, З. Варналій, М. Войнаренко, В. Геєць, М. Кизим, С. Ніколаєнко, Л. Ринейська [1–8], які зробили значний теоретичний внесок у формування та розвиток в Україні кластерної концепції. Вирішенням питань взаємозв'язку інноваційного та кластерного розвитку економіки займалися провідні зарубіжні дослідники, зокрема Е. Бергман, Е. Фрез, К. Петерсон, С. Розенфелд, О. Солвел [9–12]. Рекомендації в цій сфері мають

вагоме значення, адже їхня реалізація дасть змогу розробляти комплекси заходів, спрямовані на формування правил економічного розвитку відповідно до започаткованих у науково-технічному просторі Європи, основні тенденції якого зазначені у положеннях Лісабонської стратегії [13].

Постановка завдання. Нині в Україні відбуваються процеси становлення інноваційних систем, інститутів розвитку та інфраструктури підтримки підприємництва. Оскільки реалізація окремих проектів промислової диверсифікації відбувається на регіональному рівні, дедалі гострішою стає проблема інтеграції окремих інститутів розвитку та регіональних точок зростання, що визначає актуальність теми дослідження та постановки мети.

Метою статті є оцінка потенціалу регіонів, перспективних до створення кластерів, а також визначення елементів інфраструктури, спрямованих на формування умов для ефективного розвитку кластерів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Засновником кластерного підходу вважається М. Портер, який зазначив, що «конкурентоспроможні національні галузі не розподілені рівномірно по всій економіці, а згруповані в те, що можна назвати «кластерами», які складаються із взаємозалежних галузей промисловості» [14]. М. Портер звернув увагу на те, що найбільш конкурентоспроможні в міжнародному масштабі компанії однієї галузі зазвичай зосереджені в одному регіоні. Це пов'язане з хвильовою природою інновацій,

що поширюються навколо найбільш конкурентоспроможних компаній, їхніх постачальників, споживачів і конкурентів [15–17]. Іноземні дослідження показують, що включення до кластеру вигідне компаніям, оскільки полегшує доступ до спеціалізованих факторів виробництва, робочої сили, специфічних знань та компетенцій [18; 19].

Поширення світового досвіду створення кластерів в Україні відбувається за активної міжнародної підтримки, зокрема проекту ЄС «Підтримка сталого регіонального розвитку», координації проектів ОБСЄ в Україні, Агентства США з міжнародного розви-

тку (USAID), українсько-німецького проекту «Сприяння економічного розвитку та зайнятості» за участю Німецького товариства технічного співробітництва в Україні, Представництва та проектів ПРООН, які забезпечують інформаційну підтримку розвитку кластерів, здійснюють кластерні дослідження та експертну підтримку на стадії формування кластерних ініціатив тощо [20].

В роботі нами застосовано методику виявлення галузевих спрямувань, найбільш перспективних з точки зору потенціалу розвитку кластеру на регіональному рівні. Для цього використано та доопрацю-

Таблиця 1

Оцінка потенціалу кластеризації галузі «Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство» в регіонах України за 2016 рік [23]

Область	Кількість суб'єктів господарювання (активних підприємств), од.	Рівень концентрації галузі	Рівень диверсифікації потенційного кластеру за середньообліковою кількістю штатних працівників	Рівень диверсифікації потенційного кластеру за валовою доданою вартістю	Рівень диверсифікації потенційного кластеру за капітальними інвестиціями	Середній рівень диверсифікації потенційного кластеру	Інтегральний індекс потенційної кластеризації
Найвищий рівень потенційної кластеризації (0,40÷0,49)							
Одеська	4 299	1,00	0,61	0,98	0,60	0,73	0,46
Дніпропетровська	3 975	1,00	0,47	0,95	0,35	0,59	0,42
Миколаївська	3 881	1,00	0,84	0,98	0,63	0,82	0,41
Високий рівень потенційної кластеризації (0,30÷0,39)							
Запорізька	2 660	1,00	0,69	0,98	0,63	0,77	0,34
Кіровоградська	3 131	1,00	0,66	0,97	0,15	0,59	0,32
Херсонська	2 420	1,00	0,78	0,97	0,66	0,80	0,32
Середній рівень потенційної кластеризації (0,20÷0,29)							
Харківська	1 964	1,00	0,47	0,95	0,43	0,62	0,29
Хмельницька	2 453	1,00	0,64	0,97	0,79	0,80	0,26
Черкаська	2 062	1,00	0,12	0,97	0,54	0,54	0,24
Чернігівська	1 192	1,00	0,51	0,98	0,70	0,73	0,24
Полтавська	2 379	1,00	0,00	0,94	0,30	0,41	0,23
Сумська	1 076	1,00	0,62	0,98	0,74	0,78	0,23
Вінницька	2 581	1,00	0,00	0,95	0,28	0,41	0,21
Житомирська	1 145	1,00	0,76	0,98	0,88	0,87	0,20
Низький рівень потенційної кластеризації (0,10÷0,19)							
Київська	2 428	1,00	0,12	0,95	0,00	0,36	0,19
Львівська	1 222	1,00	0,94	0,98	0,91	0,94	0,16
Донецька	1 334	1,00	0,85	0,00	0,96	0,60	0,15
Тернопільська	1 035	1,00	0,93	0,99	0,84	0,92	0,15
Луганська	1 042	1,00	0,93	1,00	0,96	0,96	0,10
Найнижчий рівень потенційної кластеризації (0,00÷0,09)							
Волинська	893	1,00	0,95	0,99	0,96	0,97	0,09
Рівненська	702	1,00	0,92	0,99	0,98	0,96	0,08
Івано-Франківська	799	1,00	0,97	0,99	0,98	0,98	0,06
Закарпатська	910	1,00	1,00	0,99	1,00	1,00	0,02
Чернівецька	733	1,00	0,98	0,99	0,99	0,99	0,02

вано алгоритм, заснований на принципах методології Європейської кластерної обсерваторії [21].

На жаль, сьогодні наявний інструментарій для оцінки потенціалу кластеризації та виявлення кластерів в економіці України є обмеженим через відсутність багатьох статистичних даних за видами економічної діяльності у розрізі регіонів. Відповідно до зазначеного оцінку коефіцієнтів монополізації галузі в регіоні, очищеного від можливого впливу показників одного підприємства, що домінує на локальному ринку, локалізації та відносного розміру галузі регіону здійсимо за показниками щодо кількості суб'єктів господарювання (активних підприємств), середньооблікової кількості штатних працівників, валової доданої вартості та капітальних інвестицій за видами економічної діяльності «Сільське господарство, лісове господарство та

рибне господарство» та «Переробна промисловість». Вибрані автором види економічної діяльності відповідають промисловій політиці, що складається, зокрема, зі Стратегії розвитку агропромислового виробництва товарів з підвищеною додатковою вартістю як ефективною складовою досягнення стратегічної мети економічної політики щодо виведення України у високотехнологічні промислові лідери Європи [22].

Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство. Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство є однією з перспективних галузей щодо кластерної політики через значну кількість активних підприємств за регіонами України (32,32%, або 45 316 од.) Середній індекс диверсифікації галузі в регіонах складає 0,75 (табл. 1).

Таблиця 2

Оцінка потенціалу кластеризації галузі «Переробна промисловість» в регіонах України за 2016 рік [23]

Область	Кількість суб'єктів господарювання (активних підприємств), од.	Рівень концентрації галузі*	Рівень диверсифікації потенційного кластеру за середньообліковою кількістю штатних працівників	Рівень диверсифікації потенційного кластеру за валовою доданою вартістю	Рівень диверсифікації потенційного кластеру за капітальними інвестиціями	Середній рівень диверсифікації потенційного кластеру	Інтегральний індекс потенційної кластеризації
Найвищий рівень потенційної кластеризації (0,44÷0,54)							
Харківська	2 867	1,00	0,60	0,83	0,86	0,76	0,50
Високий рівень потенційної кластеризації (0,33÷0,43)							
Київська	2 255	1,00	0,88	0,84	0,86	0,86	0,41
Запорізька	1 572	1,00	0,66	0,73	0,70	0,70	0,40
Львівська	2 041	1,00	0,80	0,93	0,71	0,81	0,40
Донецька	1 384	1,00	0,52	0,70	0,65	0,62	0,38
Середній рівень потенційної кластеризації (0,22÷0,32)							
Одеська	1 636	1,00	0,95	0,93	0,95	0,94	0,26
Дніпропетровська	2 802	1,00	0,00	1,00	0,00	0,33	0,24
Полтавська	915	1,00	0,90	0,88	0,93	0,90	0,24
Низький рівень потенційної кластеризації (0,11÷0,21)							
Вінницька	956	1,00	0,95	0,95	0,96	0,95	0,18
Черкаська	981	1,00	0,95	0,94	0,98	0,96	0,17
Житомирська	998	1,00	0,95	0,99	0,96	0,97	0,16
Івано-Франківська	940	1,00	0,98	0,99	0,95	0,97	0,14
Сумська	697	1,00	0,94	0,98	0,97	0,96	0,14
Миколаївська	779	1,00	0,96	0,98	0,97	0,97	0,13
Хмельницька	810	1,00	0,96	0,99	0,98	0,98	0,12
Найнижчий рівень потенційної кластеризації (0,00÷0,10)							
Волинська	872	1,00	0,97	0,99	0,97	0,98	0,10
Чернігівська	667	1,00	0,98	0,99	0,97	0,98	0,10
Закарпатська	623	1,00	0,96	0,99	0,98	0,98	0,09
Рівненська	664	1,00	0,98	0,99	0,98	0,98	0,09
Кіровоградська	602	1,00	0,98	0,99	0,98	0,98	0,08
Луганська	597	1,00	0,96	1,00	0,99	0,98	0,08
Тернопільська	586	1,00	0,99	0,99	0,99	0,99	0,06
Херсонська	544	1,00	0,99	0,99	0,99	0,99	0,04
Чернівецька	412	1,00	0,98	1,00	1,00	0,99	0,00

За цим напрямом підтримується лісовий та агропромисловий кластери Житомирської області, сільськогосподарський кластер Харківської області, фруктовий кластер «Подільське яблуко» та сільськогосподарський кластер «Оберіг» (об'єднання 10 агроосель) у Хмельницькому регіоні, кластер регіональної громадської організації «Перший аграрний кластер» Чернівецької області [24]. Кластерні ініціативи визначено у Вінницькій (сільськогосподарський кластер), Київській (агропромисловий кластер), Миколаївській (аграрний кластер), Одеській (агропереробний кластер), Закарпатській (кластер лісового сектору), Херсонській (агропереробний кластер) областях.

Максимальний індекс потенційної кластеризації демонструють Одеська, Дніпропетровська та Миколаївська області, де сконцентровано 12 152 активних підприємств. Розвиток кластерів галузі «Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство» також перспективний у Запорізькій, Кіровоградській та Херсонській областях, значення інтегрального індексу потенційної кластеризації яких відповідає високому рівню (0,34; 0,32 та 0,32 відповідно), а також у Харківському, Хмельницькому, Черкаському, Чернігівському, Полтавському, Сумському, Вінницькому та Житомирському регіонах, що входять до групи областей із середнім рівнем потенційної кластеризації (0,29; 0,26; 0,24; 0,24; 0,23; 0,23; 0,21 та 0,20 відповідно). Зайнятість в останній групі областей складає 42,33% по галузі. Найбільші показники диверсифікації галузі Житомирської (0,87), Миколаївської (0,82), Херсонської (0,80), Сумської (0,78), Запорізької (0,77), Одеської (0,73) та Чернігівської (0,73) областей близькі до 1, що свідчить про значний потенціал співробітництва та конкуренції між учасниками потенційних кластерів.

Переробна промисловість. У цій галузі діють переробно-харчовий кластер Вінницької області, деревообробний кластер Волинської та Рівненської областей, Національний інноваційний кластер «Нові продукти харчування» Київської області, кластер деревообробки та виробництва меблів Львівської області, регіональний кластер екологічно чистих продуктів Сумської області.

Максимальний індекс потенційної кластеризації демонструє Харківський регіон (0,50), де сконцентровано 2 867 суб'єктів господарської діяльності, що створюють та реалізують продукцію галузі переробної промисловості (табл. 2).

В Київській, Запорізькій, Львівській та Донецькій областях функціонують 7 252 активних підприємств, або 27,97%. Зазначимо, що, відповідно до методики, яка використовується автором, для створення кластеру мінімальна кількість підприємств має дорівнювати 100. Кількість суб'єктів господарювання відповідає 2 255 одиницям для Київського, 1 572 одиницям для Запорізького,

2 041 одиниці для Львівського, 1 384 одиницям для Донецького регіонів. Усереднений індекс деконцентрації галузі складає 0,75. Регіони відзначено високим рівнем до кластерних об'єднань, що підтверджують значення інтегрального індексу потенційної кластеризації (0,50; 0,41; 0,40; 0,40 відповідно). В діапазон значень «Середній рівень потенційної кластеризації» входять показники інтегрального індексу потенційної кластеризації Одеської, Дніпропетровської та Полтавської областей (0,26; 0,24 та 0,24 відповідно).

За показниками середнього рівня диверсифікації потенційного кластеру найбільш привабливими є Одеська (0,95), Полтавська (0,90), Київська (0,86) та Львівська (0,81) області. Серед представленої вибірки регіонів в Одеській та Полтавській областях рівень диверсифікації потенційного кластеру за зайнятістю (середньообліковою кількістю штатних працівників), валовою доданою вартістю та рівнем капітальних інвестицій є одним з найбільших (0,95; 0,93; 0,95 та 0,90; 0,88; 0,93), що свідчить про сприятливі умови для кооперації підприємств. Проте індекси локалізації за показниками зайнятості та обсягу капітальних інвестицій є відносно невисокими: від 0,16; 0,18 в Одеській до 0,26; 0,23 в Полтавській областях, що свідчить про необхідність подальшої розбудови зв'язків між підприємствами галузі та значний потенціал до створення міжрегіональних об'єднань.

За отриманими результатами серед сукупності регіонів визначено 7 із найбільш привабливими економічними передумовами створення кластерних об'єднань. Це Дніпропетровський, Львівський, Одеський, Харківський («Найвищий рівень потенційної кластеризації»), Донецький, Запорізький, Київський («Високий рівень потенційної кластеризації») регіони. Визначена група регіонів характеризується високим інноваційним потенціалом (науковим, освітнім, кадровим, інформаційним, фінансовим, матеріально-технічним), необхідним для створення кластерів.

Висновки з проведеного дослідження. Для України кластерний підхід є досить новим. Тому існує низка проблем щодо формування кластерів в економіці, а саме:

- відсутність необхідної координації діяльності державних органів виконавчої влади, органів виконавчої влади суб'єктів України та органів місцевого самоврядування, об'єднань підприємців з реалізації кластерної політики;
- обмеження вибору інструментів фінансової підтримки кластерних проектів з бюджетних джерел;
- відсутність створених механізмів методичної, інформаційно-консультативної та освітньої підтримки розвитку кластерів;
- відсутність спеціалізованої фінансово-кредитної інфраструктури, спрямованої на фінан-

сування ключових галузей економіки на рівні регіонів.

В рамках останніх двох напрямів пропонуємо створення елементів інфраструктури (Центрів інформаційної та фінансової підтримки кластерного розвитку провідних галузей економіки регіонів), спрямованих на формування умов для ефективного розвитку кластерів; забезпечення фінансової підтримки проектів, методичної, інформаційно-консультаційної та освітньої підтримки реалізації кластерної політики на регіональному та галузевому рівнях [26].

Створення та функціонування Центрів інформаційної та фінансової підтримки кластерного розвитку провідних галузей економіки регіонів відповідає положенням Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [25], де як пріоритети і заходи визначено необхідність посилення конкурентоспроможності окремих регіонів на засадах створення умов для залучення інвестицій, для чого ставиться завдання стимулювання процесів розвитку інфраструктури.

1) Інформаційно-консультаційний супровід створення та розвитку кластерів провідних галузей економіки регіонів. Просування концепції кластеризації галузей регіону (створення спеціалізованого сайту, організація «майданчиків для взаємодії», моніторинг державних програм щодо фінансування процесів розвитку провідних секторів економіки регіону, організація та проведення відкритих конкурсів на розробку інвестиційних брендів кластерів регіону, надання інформаційної та консультаційної допомоги розробникам інвестиційних брендів; організація та публікація спеціалізованого видання для просування кластерного підходу в регіонах).

2) Залучення та розміщення інвестицій в провідні галузі економіки регіонів. Активізація інвестиційного процесу в перспективних до розвитку галузей через поширення інформації щодо інвестиційно-інноваційної привабливості регіону шляхом збирання інформації, вивчення іноземного досвіду, аналізування можливостей та підготовки економічного обґрунтування стосовно створення об'єднань малих та середніх підприємств за спеціалізаціями.

3) Сприяння співробітництву підприємств провідних галузей економіки з банками та іншими фінансовими установами регіону. Розробка пропозицій для банківських установ щодо кредитування перспективних до розвитку галузей регіону, укладання угод про співпрацю з банками, страховими та лізинговими компаніями, розробку спільних програм щодо фінансування потреб підприємств; формування необхідних стандартів та процедур; консультації щодо використання державних програм фінансування.

4) Сприяння співробітництву підприємств кластерів з вищими навчальними закладами

регіонів. Підвищення ефективності системи підготовки та перепідготовки кваліфікованих кадрів для потреб кластерів регіону шляхом моніторингу та прогнозування потреб учасників кластеру в спеціалізованих кадрах; організації стажувань та виробничої практики студентів, аспірантів, докторантів ВНЗ на підприємствах кластеру; організації системи навчання та підвищення кваліфікації, спрямованої на розвиток окремих професійних навичок керівників щодо покращення якості менеджменту підприємств та взаємодії з фінансовими інститутами.

Виходячи з вищенаведеного, зазначимо, що застосування комплексного підходу до реалізації програми довгострокового розвитку провідних галузей економіки України сприятиме залученню іноземних інвестицій, розвитку міжнародного співробітництва, впровадженню наукоємних та енергоефективних технологій, створенню нових робочих місць, збільшенню рівня реальних доходів населення, що є запорукою підвищення інвестиційно-інноваційної привабливості та конкурентоспроможності регіонів України.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Амоша О., Ляшенко В. Перспективи формування транскордонних єврорегіональних інноваційних систем і нанотехнологічних кластерів. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2008. Вип. 3. С. 159–176.
2. Бубенко П., Снісаренко О. Інноваційний розвиток регіонів: монографія. Харків: Форт, 2009. 160 с.
3. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: монографія / за ред. З. Варналія. Київ: НІСД, 2007. 820 с.
4. Войнаренко М. Кластери в інституційній економіці: монографія. Хмельницький: ХНУ, 2011. 502 с.
5. Геєць В. Кластери і мережеві структури в економіці – тема досить цікава, але на сьогодні не досить вивчена... Економіст. 2008. № 10. С. 10–11.
6. Кизим М. Промислова політика та кластеризація економіки України: монографія. Харків: ВД «Інжек», 2011. 304 с.
7. Ніколаєнко С. Світовий та вітчизняний досвід формування кластерних структур. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19397/1/3.pdf>.
8. Ринейська Л. Кластери у сучасній глобальній економіці. Ефективна економіка. 2016. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4971>.
9. Bergman E., Feser E. Industrial and Regional Clusters: Concepts and Comparative Applications. Web Book in Regional Science URL: <http://www.rri.wvu.edu/WebBook/Bergman-Feser/contents.htm>.
10. Petersen K. Clusters and clustering policy: a guide for regional and local policy makers URL: <http://cor.europa.eu/en/documentation/studies/Documents/Clusters-and-Clustering-policy.pdf>.
11. Rosenfeld S. Industry Clusters: Business Choice, Policy Outcome, or Branding Strategy? Journal of New Business Ideas and Trends. 2005. No 3(2). P. 4–13.

12. Sölvell Ö, Lindqvist G., Ketels C. The Cluster Initiative Green book. Ivory Tower Publishers. Stockholm, 2003. 94 p.
13. Федоренко В., Тугай А., Гойко А., Джабейло В. Концепція кластерної політики в Україні. Економіка та держава. 2008. № 11. С. 5–15.
14. Porter M. On Competition. Updated and Expanded edition. Boston: Harvard Business School, 2008.
15. Соколенко С. Проблеми і перспективи посилення конкурентоспроможності економіки України на основі кластерів. Економіст. 2008. № 10. С. 31–35.
16. Гуменюк О. Кластери як організаційна структура інноваційно-інвестиційної моделі розвитку промисловості. Економіка та управління національним господарством. 2007. № 2(68). С. 9–18.
17. Enright M. Survey on the Characterization of Regional Clusters: Initial Results. Working Paper, Institute of Economic Policy and Business Strategy: Competitions Program, University of Hong Kong, 2000. 25 p.
18. Porter M. On Competition. Boston, MA: Harvard Business Press, 2008.
19. Karlsson C. Handbook of Research on Cluster Theory. Cheltenham: Edward Elgar, 2008.
20. Собкевич О., Савенко В., Сухоруков А., Шевченко А. Промислова політика як чинник післякризового відновлення економіки України: аналіз. Доповідь / за ред. Я. Жаліна. Київ: НІСД, 2012. 41 с.
21. Case studies of clustering efforts in Europe. Analysis of their potential for promoting innovation and competitiveness. Version for distribution in the European Presidential Conference on Innovation and Clusters (Stockholm, 22–23 January 2008). Stockholm, 68 p.
22. Стратегія розвитку банківської системи 2016-2020: «Синергія розвитку банків та індустріалізації економіки. Валютна, цінова, фінансова стабільність та створення передумов розвитку високотехнологічної промисловості України». Комітет Верховної Ради України з питань фінансової політики і банківської діяльності. Експертна робоча група з підготовки та розвитку проекту. URL: http://kneu.edu.ua/userfiles/Credit_Economics_Department/afedra+bankspravil/proekt_strategi.pdf.
23. Кількість активних підприємств за регіонами України та видами економічної діяльності. Державна служба статистики України. Економічна статистика. Економічна діяльність. Реєстр статистичних одиниць. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/kap/kap_u/kap_u16.htm.
24. Українські кластери. Структура кластерних систем по регіонах України. URL: <http://ucluster.org/blog/2012/06/struktura-klasternikh-sistem-po-regionakh-ukraini>.
25. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України, схвалено від 12 січня 2015 року № 5/2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
26. Zavadzka D. Formation of Cluster Infrastructure Elements in Development of Economic Sectors of The Regions. Модернізація економіки та фінансової системи країни: актуальні проблеми та перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 29–30 вересня 2017 року): у 2 ч. Дніпро: ПДАБА, 2017. Ч. 2. С. 55–58.